

ROMANIAN «MONOGRAPHS» AS HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC SOURCES

Attention is accented on the special group of sources — handwritten «monographs» — reports of Romanian nosimovoux administrations of 1942–1944. The information fixed in them complements knowledge about economic activity, way of life of population of edge.

Key words: Source, a monograph, ethnography, history, the county.

V. G. Кушнір

РУМЫНСКИЕ «МОНОГРАФИИ» КАК ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Внимание акцентируется на особой группе источников румынский «монографиях» отчётах румынских уездных администраций 1942–1944 годов. Зафиксированная в них информация дополняет знания про сельскохозяйственную деятельность, быт населения края.

Ключевые слова: источник, монография, этнография, история, уезд.

УДК 930.2(929)(092)(093)

О. Є. Музичко

РІД СМОЛЕНСЬКИХ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ПРОЦЕСІ СЕРЕДИНИ ХІХ — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

У цій статті вивчено внесок роду Смоленських (Анастасій, Леонід Анастасійович, Леонід Леонідович та Ілля Леонідович) в історіографічний процес другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Розглянуто зв'язок між їх національними, громадськими та історичними поглядами та діяльністю. Представники роду діяли здебільшого на півдні України та, зокрема, в Одесі.

Ключові слова: південь України, рід Смоленських, Одеса, Крим, історіографічний процес

Одним з найбільш плідних й водночас модерних підходів або методів у дослідженні історії є просопографічний, що передбачає вивчення біографій груп осіб, пов'язаних між собою родовими, професійними чи іншими зв'язками, інакше кажучи — створення колективної біографії певної групи, яку об'єднує щось спільне (діяльність, інтереси, походження, родові зв'язки і т. п.). Найчастіше просопографічний підхід використовують для написання колективної біографії певного роду [38]. Просопографічний підхід вкорінений в українську історіографію. Один з її яскравих представників О. Оглоблин був глибоко переконаний, що «історія твориться не «героями», не народами, а генераціями — в широкому, історичному розумінні цього слова, й врешті-решт людьми чи людиною, історик повинен повсякчас бачити й розуміти цю тяглість генерацій в процесі їх історіографічної праці» [23, с. 144]. Просопографічний підхід є плідним для дослідження історіографічного процесу в Україні, де в низці родин впродовж кінця XVIII–XX ст. існували сталі традиції студіювання історії (Маркевичи, Бантиші-Каменські, Грушевські, Січинські, Антоновичі та інші), які перебували у тісному взаємозв'язку з еволюцією національної свідомості членів цих родин [8].

Подібні тенденції можна відстежити й в історії деяких родин, що не належали до українського національно-культурного чи національного історіографічного руху, але діяли на території сучасної України і, отже, були складовою частиною українського історіографічного процесу (наприклад, одеські Лернери, Флоровські). В сучасній історіографії мікрогрупи справедливо вважаються потужним чинником формування та розвитку історіографічного процесу [4]. Попри певний історіографічний доробок, ця теза ще потребує значної роботи щодо її апробації на конкретно-історіографічному матеріалі. Плідним у цьому плані є використання регіонального підходу, вивчення колективного внеску певних родин у дослідження історії на тлі інших видів їхньої діяльності, що відбувалась у провінції. Здебільшого мова йде про порівняно маловідомих чи загалом невідомих персонажів.

Якщо звузити зазначену проблему до південноукраїнського контексту, то можна навести лише два вже певною мірою досліджених казуси родинної історії в історії української іс-

торіографії — Аркаси та Слабченки (Михайло та Тарас). Лише невелика публіцистична стаття Г. Зленка присвячена іншому роду — Смоленських [14]. Автор присвятив увагу здебільшого Леоніду Анастасійовичу Смоленському та його дружині. Він не згадав про всіх помітних представників роду і не ставив за мету проаналізувати історіографічний доробок та погляди членів родини. У деяких працях більш чи менш докладно згадано про діяльність Л. А. Смоленського в контексті історії українського національного руху кінця XIX ст. [5; 24].

У 105 річницю (1905–2010) з дня смерті Л. А. Смоленського у цій статті втім не ставимо за мету реконструювати всі перипетії життя цієї непересічної людини. Він та декілька інших представників роду Смоленських цікавлять нас передусім як учасники історіографічного процесу. З іншого боку, простежено переплетіння їхньої історіографічної та громадської діяльності, взаємозумовленості історичних та національних поглядів. В статті використані деякі маловідомі джерела історіографічного (передусім історичні праці представників роду Смоленських) та загальноісторичного характеру. Серед останніх відзначимо декілька актових документів з фондів Державного архіву Одеської області, епістолярій з фондів київських архівосховищ та матеріали одеської періодики початку XX ст.

Історіографічні традиції роду Смоленських у першій половині XIX ст. заклав статський радник Анастасій Іванович Смоленський. У середині XIX ст. він працював інспектором Таврійської Сімферопольської губернської гімназії. У 1858–1863 роках він був директором цієї гімназії і всіх таврійських навчальних закладів. До речі, у той же час у Мелітополі працював повітовий лікар Ілля Іванович Смоленський, імовірно, брат Анастасія Івановича.

А. Смоленський студіював історію Криму, підтримував тісні зв'язки з одеським інтелектуальним середовищем. 23 квітня 1839 р. він був обраний одним з перших членів-кореспондентів щойно заснованого Одеського товариства історії та старожитностей. В одеському «Новороссийском календаре» на 1841 р. він опублікував велику статтю «Статистическое описание Керчь-Еникальскаго градоначальства». Стаття була виконана в поширеній тоді формі статистико-географічного опису, що втім містив досить докладний опис історії території (у такому сти-

лі були виконані деякі роботи А. Скальковського та М. Мурзакевича). А. Смоленський вперше зробив огляд історії Керчі та предметів старожитностей, знайдених в межах міста [29, с. 284–289, 289–290].

З 1864 р. постать А. І. Смоленського вже не фігурує в джерелах серед викладачів та адміністраторів педагогічних закладів Новоросійського краю. Це дає підстави говорити про його переїзд за межі Південної України або вихід у відставку. Зацікавлення історією успадкував його син Леонід Смоленський (1844–1905), який отримав вищу освіту на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира. З 1866 р. Л. Смоленський згадується у джерелах як викладач історії та географії Рішельєвської гімназії. До 1880-х років він поширив свою педагогічну діяльність на значно ширше коло одеських навчальних закладів, зокрема, Одеську юнкерську школу. Приватним вчителем для своїх доньок запрошували його начальник штабу Одеського військового округу генерал Крживоблоцький та княгиня Ухтомська. Він часто читав лекції з історії в одеських гуртках самоосвіти, куди послухати його приходили, наприклад, відома революціонерка Віра Фігнер та видатний біолог Ілля Мечников. Помітним, а для українського середовища Одеси й унікальним явищем були приватні лекції Л. Смоленського з історії України, що він читав у своїй квартирі для друзів, учнів та знайомих. За висловом М. Гордієвського, це був «справжній народний університет» [10]. Внаслідок інтелектуального впливу Л. Смоленського виникла неформальна група діячів, відома під назвою «Одеська українська громада».

«Володарями думок», і серед іншого історичної думки, в Одесі, як і в кожному університетському місті Російської імперії, у другій половині XIX — на початку XX ст. вважалися викладачі вищих навчальних закладів (університетів, вищих жіночих курсів). Однак не обійшлося без значних виключень. Наявність цих виключень була зумовлена традиціями функціонування неофіційних мереж інтелектуальних спільнот, гуртків, товариств, які б не були зв'язані тісними рамками офіційних доктрин, з якими неминуче стикалися професори закладів, підпорядкованих Міністерству народної освіти. В умовах переважання в Російській імперії впродовж більшого часу її іс-

нування централістських, російськоцентричних, клерикальних політико-ідеологічних доктрин у цю неофіційну (тому водночас незручну та зручну для існування) сферу витіснялися прихильники фрондуючих національних та громадських ідей. Яскравими прикладами таких діячів в історії Одеси 1890–1910-х років були єврейський та грузинський історики та публіцисти Шимон Дубнов та Симон Аваліані, що попри величезну громадську популярність та авторитет серед своїх національних громад не мали жодної можливості отримати університетську кафедру. Компенсацією для них стали публіцистика та публічні виклади, спілкування у неформальних гуртках, зокрема, у квартирі Ш. Дубнова та грузинському земляцтві. Водночас, можна згадати й про феномен киянина В. Антоновича, якому вдалося поєднати статус професора офіційного університету та лідера у формуванні української національної історії, але здебільшого шляхом приватних лекцій, що напівлегально відбувалися у його квартирі у 1880-ті роки.

В цьому ряду істориків особливе місце належить Л. Смоленському, що є унікальним прикладом особи, що перебуваючи все життя лише у статусі викладача середніх та спеціальних шкіл, не приховуючи значно більш радикальних, аніж у В. Антоновича громадських поглядів, мала надзвичайно сильний вплив на формування світогляду, і, зокрема, історичних уявлень цілого гона відомих діячів.

В найближчому колі впливу Л. Смоленського перебували його безпосередні учні: згодом один з найпомітніших українських меценатів та громадських діячів Є. Чикаленко, український філософ, поет та публіцист Т. Зіньківський, історик та етнолог В. Кравченко, видатний орієнталіст та літературознавець Д. Овсяніко-Куліковський, письменник М. Г. Гарін-Михайловський, український етнолог Д. Сигаревич, театральний режисер та актор М. Садовський та інші.

В умовному другому колі впливу слід розмістити слухачів приватних лекцій Л. Смоленського, громадських діячів С. Єгунову-Щербину, О. Русову та інших. У третьому колі можна розмістити осіб, що належали не так до учнів чи слухачів, як до соратників Л. Смоленського: лікаря та громадського діяча І. Луценка, істориків О. Андрієвського та О. Маркевича. Зрештою, до четвертого кола можна зарахувати осіб, що лише

епізодично спілкувались з Л. Смоленським, а проте відчули потужний струмінь його інтелектуального впливу, наприклад, відомий філософ В. Лесевич.

Намагаючись вловити сутність феномену Л. Смоленського, сучасники не шкодували епітетів, називаючи його «біблійним пророком», «Богом, якому всі вклонялися», «кумиром», «філософом-проповідником», «солнцем сем'ї педагогов», «самым честным, умным борцом за свободу», «батько українцев», «упорнейшим украинофилом», «равві-вчителем», «творцем легенди». В. Кравченко згадував, що «години лекцій Смоленського в молодшому класі — то було велике свято не тільки для всіх старших класів, а й для офіцерів, викладачів і, навіть, їхніх родин. Як тільки, наприклад, пролунала чутка, що буде лекція на тему «Боротьба кляс в Римі», то всі інші заняття припинялись — слухачі лавою вливались до головної аудиторії. Публічність заповнювала не тільки парти, а розташовувалась на вікнах, на підлозі — де хто міг. На сходах же викладацької кафедри примощувався сам начальник школи» [16, арк. 14].

Яскравий образ Л. Смоленського під ім'ям «Леонид Николаевич Шатров» створив в автобіографічній повісті «Гимназисты» відомий російський письменник М. Г. Гарін-Михайловський, який у 1860-ті рр. навчався у Рішельєвській гімназії. Особливий інтерес викликає опис манери викладу матеріалу: «какая-то особенная, захватывавшая. То, рассказывая по классу, увлеченный, он группировал факты, для большей наглядности точно хватая рукой их в кулак своей другой руки, то переходил к выводам и точно вынимал их из зажатого кулака взамен тех фактов, которые положил туда. И всегда получался ясный и логичный вывод, строго обоснованный». Л. Смоленський намагався поставити проблему науково, ширше, аніж це передбачала гімназійна програма, що стимулювало задоволення та самолюбство учнів. Подібно до університетської системи викладання, навіть дещо випереджаючи свій час, Л. Смоленський пропонував учням реферати на певні теми, вказуючи на джерела та літературу, але дозволяючи їм використовувати власні напрацювання задля уникнення однобічного висвітлення проблеми. Одна з тем називалася «Конфедерация славянских племен в удельный период», головним чином за творами М. Кос-

томарова. Однак Л. Смоленський дозволив учню вдатися й до критики великого історика [9].

Феномен популярності та авторитетності Л. Смоленського серед широких кіл населення пояснювався не лише його ораторськими здібностями, але й опозиційністю, суголосністю з дедалі більш популярними соціалістичними ідеями. Його опозиційність проявлялась не лише у теоретизуванні, але й у практичних кроках. Так, Г. Чернявська-Бохановська згадувала, що він давав гроші для сімей заарештованих робітників у справі Є. Заславського, поручився за неї після її арешту, надавши разом з іншими представниками ліберальної інтелігенції велику суму грошей [40, с. 50,70]. Потужність образу Л. Смоленського в очах громадської думки додали його арешт у 1882 р. та його подальша трагічна доля: параліч у 1900 р., смерть, як твердили сучасники, під враженням від погрому 1905 р. [7].

Д. Сигаревич зазначав, що «за последние 30 лет я знаю в Новороссийском университете не более 1–2 профессоров истории, которые и по широте образования, и по глубине мысли могли бы равняться с Л. Смоленским». Він згадував, що Л. Смоленського не прийняли викладачем до Новоросійського університету та запросили «бездарного професора Перетятковича» [26].

Архівні документи також свідчать про зв'язок Л. Смоленського з НУ. 14 лютого 1872 р. він звернувся з проханням до історико-філологічного факультету НУ про допущення його до іспиту на здобуття ступеня магістра російської історії. Іспит відбувся 18 лютого 1872 р. у присутності професорів М. Смирнова, О. Кочубинського, А. Брікнера, В. Григоровича, Н. Кондакова. За оцінкою професорів, Л. Смоленський «цілком задовільно» висвітлив три питання: Татіщев та значення його праць; історія розвитку кріпацтва; про хід справ в Малоросії після поєднання з Великоросією [11, арк. 2]. Таким чином, Л. Смоленський мав передумови для захисту магістерської дисертації та отримання професорської посади. В джерелах фігурують дві його дисертації: з історії Чернігово-Сіверських земель «Боротьба Мономаховичів та Ольговичів» та з історії Болгарії. Швидше за все перша з них була його кандидатською дисертацією в Київському університеті Св. Володимира. Друга робота, присвячена історії Болгарії, напевно, була написана під впливом видатного

славіста, професора Новоросійського університету Віктора Івановича Григоровича та отримала його позитивний відгук. Свої історико-філософські погляди Леонід Анастасійович планував узагальнити у брошурі [13, с. 194].

Однак всі ці та інші задумані праці так і залишились частково ненаписаними, а частково неопублікованими й, напевно, втраченими для нащадків. Є. Чикаленко шукав причину не лише в важких обставинах життя свого вчителя, але й в тому, що він «належав до типу філософів-проповідників, які можуть тільки перед слухачами захоплювати та промовляти тільки усно» [41, с. 154]. В такому ж дусі висловлювалася й С. Єгунова-Щербина.

Скласти уявлення про історичні погляди Л. Смоленського можна лише на основі уривчастих зауважень його сучасників. Л. Смоленський давав читати Т. Зінківському найкращі твори письменників, знайомив з історією Запорізької Січі, навертав до праці для української справи, звертав увагу на давність походження української мови, ілюструючи це прикладами з давніх літописів та «Слова про Ігорів полхід». На фактах історії, він показував «відрубний політико-соціальний уклад від московського, і як багату Москва придбала, як прилучилася до неї Україна» [25, XXII]. Л. Смоленський був впевнений, що Україна теж мала свою державу, яка добровільно приєдналася до Москви [41, с. 155].

Д. Овсяніко-Куліковський згадував: «Матеріал (исторический и географический) в его изложении как-то сам собою укладывался в голове учеников, и все его части постепенно располагались в стройном порядке, образуя гармоническое — я сказал бы мастерское — архитектурное целое». Схильність Л. Смоленського до узагальнень, влучних та образних порівнянь відобразив й Є. Чикаленко, який зазначав, що на уроках його вчитель, намагаючись передати учням своє позитивне ставлення до Римської республіки та негативне — до імперії, порівнював першу з жвавою серединою Преображенської вулиці, а кінець вулиці (І Християнський цвинтар) з імперією. Київ він порівнював з Гетьманщиною, а Одесу — з Запорізькою Січчю. Судячи з його інвектив у бік деспотичної Московії, він був схильний протиставляти демократичні традиції України авторитаризму Московії-Росії [41, с. 70].

Л. Смоленський використовував історико-порівняльний підхід, намагаючись включити історію України до світового контексту. Д. Сигаревич свідчив, що «темой бесед служила всегда история и философия истории. Насквозь пропитанный гуманизмом, он вносил в свое историческое мировоззрение не убеждение в непреложности сухих экономических проблем, а глубокую веру в силу человеческого духа, в непобедимость вечных идей правды и добра. Был идеалистом, а не экономическим материалистом. Признавал параллелизм этих факторов. Только в национальной форме человечество проявляет индивидуальный дух. Интернационализм есть правильно выраженный и понятый национализм» [26].

На його думку, «історія каже, що коли яка нація, яко нація, не виступала в боротьбі, то потім нічого не діставала». Розмірковуючи над закономірністю революційних подій, Л. Смоленський казав, що всяка революція йде такою схемою: «єсть монархія, «бѣть по сему», настає революція, яка, скинувши монарха, оголошує республіку, а з дальшим ходом республіка переходить в «рѣжпубліку», тобто з монархії вже робиться анархія, а потім знов вертається монархія — і «біть по сему», тобто починають бити різками по старій пані» [42, с. 35]. Втім, свої етичні та історико-філософські погляди він підсумовував в оптимістичний спосіб, застосовуючи свій улюблений вислів: «все минається, правда залишається».

Таким чином, історичні погляди Л. Смоленського перебували у тісному взаємозв'язку з його ліберально-соціалістичними, федеративними та національно-культурницькими уявленнями. В них відобразився передусім романтизм та народництво М. Костомарова та раціоналістичний позитивізм М. Максимовича та М. Драгоманова. Щоправда, М. Гарін-Михайловський згадував, що опозиційно-прогресивний образ Л. Смоленського дещо підважували його слов'янофільські переконання, але й вони не були «квасними», тобто суто проросійськими, а передбачали створення конфедерації слов'янських племен з Константинополем на чолі. Очевидно, впливаючи на таких істориків, як О. Андрієвський та О. Маркевич, Л. Смоленський сам відчував їхній вплив. За відсутності праць Л. Смоленського наразі неможливо чітко простежити його вплив на погляди цих істориків. С. Єгунова-Щербина визначала О. Андрієвського як

людину справи, втілювача ідей Л. Смоленського [13, с. 193]. Однак О. Андрієвський передусім реалізувався як публікатор архівних документів з історії козацтва, не висовуючи чи поділяючи якусь струнку схему історичного процесу. Втім, його народницькі погляди, інтерес до козацтва як головного явища української історії могли скластися під впливом Л. Смоленського. Стимулюючим чинником ідеї Л. Смоленського могли бути й для українофіла-народника О. Маркевича.

Згаданий вище І. Луценко не був істориком, але не виключено, що під впливом Л. Смоленського він захопився не лише громадсько-політичним аспектом українського руху, але й українською історією. Принаймні вже на початку ХХ ст. він звертався до сюжетів історії. Про схильність І. Луценка до історичних узагальнень та інтерпретацій в дусі ідей його натхненника свідчать статті лікаря, опубліковані в одеській українській пресі у 1918 р. [19; 20; 21]. З огляду на дуже глибокий вплив, що справив Л. Смоленський на більшість своїх слухачів, І. Луценко міг і тоді перебувати під магією слів свого натхненника. Показово, що у своєму щоденнику Є. Чикаленко в ті ж роки згадував про узагальнення Л. Смоленського щодо закономірностей перебігу революції.

Але найбільш важливо для теми нашої статті, що інтерес свого батька до історії України та філософії історії успадкували його сини Леонід та Ілля. Леонід Леонідович Смоленський (1869–1924) народився 23 березня 1869 р. Середню освіту він отримав у третій одеській гімназії, вищу — на медичному та історико-філологічному факультетах університетів Св. Володимира та Новоросійського. Історико-філологічний факультет Новоросійського університету він закінчив у 1894 р. [12]. Він співробітничав з «Крымским горным клубом», що діяв в Одесі, та викладав в Одеському кадетському корпусі. У 1900 р. він переїхав до Севастополя, де до кінця життя викладав історію у середніх школах. Користувався повагою серед місцевої інтелігенції. У 1904 р. він опублікував в Одесі «Элементарный курс теории словесности с рисунками». Л. Смоленський також написав під псевдо «Пільченко» історичну п'єсу «Княжа криниця», яка була опублікована у журналі «Киевская старина» та згодом поставлена на одеській сцені учнем Л. А. Смоленського М. Садовським за участі М. Заньковецької. Останні роки життя

Л. Смоленський провів у злиднях та осліп. У 1924 р. він покінчив життя самогубством.

Єдиною історико-науковою працею Л. Смоленського є опублікований під псевдонімом у «Записках Крымского горного клуба» у 1895 р. нарис історії взаємин між Запорізькою Січчю та Кримським ханством від XVI до кінця XVIII ст. [22]. Довгий час ім'я автора залишалося невідомим сучасним історикам. Лише завдяки виявленню листа його брата Іллі Смоленського до М. Грушевського від 1933 р. мені вдалося встановити реального автора цієї праці [15].

Праця Леоніда Леонідовича з'явилась в умовах підвищення інтересу науковців до історії Кримського ханства та Запорізького козацтва. Обидві теми мали помітні традиції вивчення в Одесі, здебільшого завдяки праці співробітників Одеського товариства історії та старожитностей. У 1887–1889 рр. пітерський професор В. Д. Смирнов опублікував, частково на сторінках одного з томів «Записок Одесского Общества истории и древностей», фундаментальну працю про історію Кримського ханства [27; 28]. Майже виключно він зосередився на реконструкції основної канви політичної історії цієї держави. Автор стояв на позиції провіденціоналістської приреченості Кримського ханства, меншовартості татарської культури. У 1892 р. побачив світ перший том «Истории запорожских козаков» Д. Яворницького, написаний у схожому з працею В. Смирнова позитивістсько-описовому стилі, хоча і з більшою увагою до побутових деталей. Дмитро Іванович присвятив деяку увагу опису звичаїв кримських татар та їх набігам на українські землі [43]. Однак російського та українського істориків споріднювало те, що вони не приділили спеціальної уваги питанню про взаємини запорізького козацтва та кримського ханства.

Цю лакуну намагався заповнити Л. Смоленський. На відміну від своїх незрівнянно більш авторитетних та відомих попередників, він не залучив до свого дослідження принципово нову джерельну базу, скориставшись публікаціями джерел здебільшого з праць А. Скальковського, О. Андрієвського та ін. Услід за більшістю козакознавців Л. Смоленський визнавав Запорізьку Січ виразником козацького духу, окремою від держави общиною, військовим орденом. Новизна праці полягала

у піонерській постановці питання та концептуальній позиції автора у його висвітленні. Історик вважав, що Запорізька Січ вела самостійну політику щодо Кримського ханства. Взаємини між козаками та татарами не зводились лише до ворожнечі, але передбачали розгалужену систему торговельних, політичних та культурних контактів. Останній автор досить докладно висвітлив у своїй роботі. Запорізька Січ та Кримське ханство, на його думку, були однаковою мірою зацікавлені у тому, аби зберегти незалежність від сусідніх держав. Таким чином, автор відійшов від традиційної тези про одвічну та перманентну ворожість Кримського ханства та Запорізької Січі, показав їх як рівноправних партнерів. Схильність Л. Смоленського до узагальнень могла бути успадкована ним від його батька.

Праця Л. Смоленського була зауважена редакцією авторитетного українського часопису «Киевская старина», на сторінках якого з'явилась рецензія без підпису. Автор рецензії наводив розлогі цитати з «обстоятельно составленного очерка», солідаризуючись зі всіма висновками Л. Смоленського. В підсумку він шкодував, що така цікава праця була надрукована лише у малопоширених «Записках Крымского горного клуба» [18]. У тому ж 1895 р. праця Л. Смоленського була видана окремою брошурою. Однак це не вберегло автора від спрогнозованого автором рецензії браку уваги до його непересічної книги з боку колег. Показово, що ані в другому, ані в третьому томі своєї праці про книжку Л. Смоленського не згадав Д. Яворницький. Не помітив її й М. Грушевський, завжди уважний до щонайменшого українознавчого доробку. У радянські часи праця Л. Смоленського теж не набула поширення. В сучасній історіографії найбільш помітним випадком використання, а частково і розвинення думок роботи одеського історика є дисертація С. Андреевої [3, с. 5]. Авторка, зокрема, зазначає, що «Запоріжжя і Крим виступають як основні конкуренти в колонізації та господарському освоєнні регіону, але й водночас господарські системи обох суспільств в багатьох напрямках демонстрували можливості співіснування і взаємопроникнення» [3, с. 15]. Погляд на взаємини козацтва та Кримського ханства і ширше — українців та кримських татар як багатомірних набуває все більше число прихильників серед сучасних українських істориків (О. Галенко, Н. Яковенко).

Останнім помітним представником роду був Ілля Смоленський (1872 — не раніше 1933). Під час навчання в одній з одеських гімназій І. Смоленський був членом одеської української «Молодої громади». На початку ХХ ст. він брав активну участь у роботі Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. У 1902–1904 рр. він виголосив дві доповіді про сутність історії та недосконалість існуючого правописання. Обидві доповіді викликали жваву дискусію. Зокрема, в дискусії про історію 4 грудня 1902 р. брали участь М. В. Лебедев, В. І. Маляров, Д. А. Терновський, М. М. Родзевич, В. Ф. Лазурський, В. М. Добровський, Д. Д. Сигаревич, Л. Д. Чудовська. В дискусії з доповіді «О несовершенстве ныне существующего правописания в связи с вопросами о логическом ударении» 18 листопада 1904 р. взяли участь В. Істрин, В. Добровський, О. Томсон, М. Лебедев, О. Д. Щербина, І. Слешинський.

Про успадкування Іллею Леонідовичем якостей родинного характеру Смоленських — принциповості, запальності — свідчать гарячі дискусії щодо організаційних моментів діяльності Одеського товариства витончених мистецтв, які в якості члена цього товариства спровокував І. Смоленський [6; 31].

Згодом І. Смоленський оселився у Санкт-Петербурзі, але не поривав зв'язків з Одесою. Свої праці він друкував у друкарні Е. Фесенка. Він захоплювався психологією та теософією. І. Смоленський опублікував низку оригінальних праць з філології, етики (дослідження феномену сором'язливості, особливості почуття кохання у чоловіків), розробив анкету про прояви таємничого та надприродного, читав публічні лекції [32–36].

У творчій спадщині І. Смоленського особливе місце належить нарису про особливості історії як сфери знання та предмету викладання [30]. Поява цієї праці була зумовлена загальною кризою історичної науки, підвищенням інтересу істориків до її теоретичних аспектів. І. Смоленський доводив, що історія не має права претендувати на звання науки, адже достовірність здобутих істориками фактів є дуже сумнівною. Автор ставив питання про можливість передбачення в історії, тенденційність, вибірковість фактів. На його думку, історики ще дуже мало зробили для того, аби довести корисність своєї науки. Окреме місце він присвятив питанню про стиль наукових історичних праць та дидактику історії. І. Смоленський

вважав, що стиль більшості історичних праць є незадовільним, адже автори зловживають термінологією, беруть на себе роль суддів. Натомість він вважав, що історик має не засуджувати, а пояснити явище. І. Смоленський заперечував змішування патріотичних та дидактичних завдань історика. Він зазначав, що історія не має викладатись у середній школі, а лише на старших курсах університетів та лише на джерелах, а не на підручниках.

Ці думки, хоча і не в такому радикальному вигляді, висловлювали й багато тогочасних фахових істориків. Для прикладу назвемо найпевніше відомого І. Смоленському одеського грузинського історика Симона Лукича Аваліані, який зазначав, що «учні середньої школи прагнуть знати соціальну, культурну, економічну історію, а їм дають мертвущі факти» [2]. С. Аваліані закликав до збільшення ваги семінарів у навчальному процесі в університетах, на яких студенти мають отримувати не лише факти, але й вчитися критично мислити [1]. Попри те, що у свій час, пізніше книга І. Смоленського залишилась непоміченою історіографами, його думки не втратили своєї актуальності й дотепер, тобто не втратили гостроти дискусії навколо ступеня патріотичності історії, її науковості, методики викладання тощо.

Про те, як склалася доля І. Смоленського у буремні революційні роки та перше десятиріччя більшовицької влади, у нас поки що немає відомостей. На початку 1930-х р. він мешкав у Москві, студіював в архівах історичну географію півдня України першої половини XVIII ст., зокрема, джерела про російсько-турецький кордон часів Петра Першого. Про свої великі плани щодо дослідження української історії він повідомляв у листах до видатних українських істориків М. Грушевського, Д. Яворницького та Н. Полонської-Василенко, нагадував про заслуги у цій царині своїх діда, батька та брата [15; 39].

Однак поки що відома лише одна публікація Іллі Леонідовича у галузі україністики. В авторитетному журналі «Україна» він опублікував два актових документи з переліком адміністраторів України кінця XVIII — початку XIX ст. Про його концептуальні переконання у галузі україністики може свідчити лише одна фраза: «на зламі 18–19 ст. Україну остаточно втягнуто в орбіту російського торговельного капіталу». Таким

чином, автор поділяв традиційні для тогочасної історіографії ідеї М. Покровського [37].

Отже, історія роду Смоленських демонструє тяглість українських історико-культурних та історіографічних традицій, що не завмирили навіть у несприятливих суспільно-політичних умовах, та наявність усталених зв'язків між важливими культурними центрами України — Кримом, Києвом та Одесою. Показово, що українські симпатії І. Смоленського не зникли, а точніше відродились, навіть у Москві. Сьогодні спадщина та загалом доля родини Смоленських має бути всіляко спопуляризована як інтегруючий чинник у процесі зміцнення української нації.

Джерела та література

1. Авалиани С. Л. К вопросу об учебных пособиях для высшей школы // Журнал министерства народного просвещения. — 1908. — Сентябрь. — С. 170–178.
2. Авалиани С. Л. Об одной анкете // Одесские новости. — 1913. — 18 апреля.
3. Андреева С. С. Взаемини Запоріжжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734–1775 рр.). — Автореф. дис... канд. істор. наук. — Запоріжжя, 2006. — 20 с.
4. Богдашина О. Мікронаукові групи в структурах української історичної науки другої половини ХІХ — початку ХХ ст. // Ейдос. — 2009. — В. 4. — С. 183–193.
5. Болдирев О. В. Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ — початку ХХ ст. — Одеса, 1994. — С. 13–18.
6. В обществе изящных искусств // Одесские новости. — 1902. — 23 декабря.
7. В. Л. Еще одна жертва погрома // Одесский листок. — 1905. — 13 ноября.
8. Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 131–149.
9. Гарин-Михайловский Н. Г. Детство Темы. Гимназисты. — Минск, 1985 // <http://lib.ru/RUSSLIT/GARIN/gimnaz.txt>
10. Гордієвський М. Л. А. Смоленський (з нагоди 25-річчя смерті). До історії українського руху в Одесі // Шквал. — 1930. — № 35 (22 грудня). — С. 8–9.
11. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 1838.
12. ДАОО. — Ф. 42 — Оп. 35. — Спр. 3978.
13. Єгунова-Щербина С. Одеська громада 1870-х років // За сто літ. — Кн. 2. — 1928. — С. 189–199.

14. Зленко Г. Д. Лицарі досвітніх вогнів. 33 портрети діячів одеської «Просвіти» 1905–1909 років. — Одеса, 2005. — С. 26–28.
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. X. — № 6405.
16. Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 111. — № 37660. — Арк. 14.
17. Катренко А. Одеська громада 70–90-х років XIX ст. // Київська старовина. — 1998. — № 2. — С. 84–96.
18. Киевская старина. — 1896. — Т. 53. — № 6. — Отд. 2. — С. 105–107.
19. Луценко І. Дещо з старовини // Наше село. — 1918. — № 18. — С. 4–5.
20. Луценко І. Історична помилка // Вільне життя. — 1918. — 4 вересня.
21. Луценко І. Наші державні змагання в минулому // Наше село. — 1918. — № 16. — С. 4–6.
22. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. — Одесса, 1895. — 60 с.
23. Мезько-Оглоблин О. Дослідження та матеріали (до століття народження історика). — Нью-Йорк-Острог-Київ-Торонто, 2000. — 190 с.
24. Мисечко А. І. Український рух в Одесі наприкінці XIX — на початку XX ст. — Одеса, 2006. — С. 19–102.
25. Писання Трохима Зінківського: В 2 т. / Зредагував та життєпис написав В. Чайченко. — Л., 1893. — Т. I.
26. Сигаревич Д. Жертва старого режима // Одесский листок. — 1905. — 17 ноября.
27. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. — СПб., 1887. — 768 с.
28. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 15. — 1889. — С. 152–404.
29. Смоленский А. Статистическое описание Керчь-Еникальскаго градоначальства // Новороссийский календарь. — 1841. — С. 278–302.
30. Смоленский И. История как наука и как предмет преподавания (переоценка исторических знаний). Историко-методологический этюд. — В. 1. — Одесса, 1906. — 175 с.
31. Смоленский И. Письмо в редакцию // Одесские новости. — 1907. — 25 октября.
32. Смоленский И. Л. Всемирная война 1914–1915 гг. и Гроб Господень. — Одесса, 1915. — 19 с.
33. Смоленский И. Л. Пособие к изучению декламации. О логическом ударении. Недостающая в трудах по логике глава. — Одесса, 1907. — 168 с.
34. Смоленский И. Л. Проект Всероссийской анкеты по вопросам из области таинственного. — Одесса, 1912.

35. Смоленский И. Л. Чего ждут мужчины в любви от женщины или материнство в любви. — СПб, 1910.
36. Смоленский И. Л. Этюды о стыде. — Одесса, 1913.
37. Смоленський І. Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на початку XIX ст. // Україна. — 1930. — Липень-серпень. — С. 70–80.
38. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // <http://www.history.org.ua/JournALL/sid/13/1/1.pdf>
39. Центральний державний архів музею літератури та мистецтва. — Ф. 542. — Оп. 1. — Спр. 241.
40. Чернявская-Бохановская Г. Ф. Автобиография // Каторга и Ссылка. — 1928. — № V (42). — С. 49–67.
41. Чикаленко Є. Спогади. — К., 2003. — 416 с.
42. Чикаленко Є. Щоденник. — Т. 2. — 2004. — 464 с.
43. Яворницький Д. І. Мусульманские соседи Запорожских казаков // Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Т. 1. — К., 1990. — С. 319–330.

О. Е. Muzychko

SMOLENSKY DYNASTY IN HISTORIOGRAPHIC PROCESS OF THE MEDIA OF THE XIX — THE BEGINNINGS OF THE XX-TH CENTURIES

In this article the contribution of a Smolensky dynasty (Anastas Ivanovych, Leonid Anastasevych, Leonid Leonidovych and Iliya Leonidovych) in historiographic process, of the media of the XIX — the beginnings of the XX-th centuries is studied. Communication between their national, public both historical sights and activity is considered. Members of a dynasty activity basically in the south of Ukraine and, in particular, in Odessa.

Key words: *the South of Ukraine, a Smolensky dynasty, Odesa, Crimea, historiographic process*

А. Е. Музычко

РОД СМОЛЕНСКИХ В ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ СЕРЕДИНЫ XIX — ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX СТ.

В статье изучен вклад рода Смоленских (Анастасий, Леонид Анастасиевич, Леонид Леонидович, Илья Леонидович) в историографический процесс второй половины XIX — начала XX ст. Рассмотрена связь между их национальными, общественными

и историческими взглядами и деятельностью. Представители рода преимущественно находились на юге Украины, в частности, в Одессе.

Ключевые слова: юг Украины, род Смоленских, Одесса, Крым, историографический процесс.

УДК 94(477.74)«1932/1933»(093)

О. О. Синявська

**СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО
(за матеріалами Біляївського району Одеської області)**

У статті на основі спогадів мешканців Біляївського району Одеської області аналізуються причини, перебіг і наслідки Голодомору 1932–1933 років. Розкриваються специфічні риси усних свідчень очевидців трагедії як історичного джерела.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 років, спогади, Одеська область.

Офіційно День пам'яті жертв Голодомору і політичних репресій на Україні відзначається щорічно в четверту суботу листопада. Пік Голодомору прийшовся на весну 1933 року. Саме за ці 17 місяців (з квітня 1932 року по листопад 1933 року), тобто приблизно за 500 днів в Україні загинули мільйони людей. За останніми підрахунками вчених повні втрати (з урахуванням зменшення народжуваності) від голоду в УРСР складають не менше 5 млн. чоловік.

Найбільше постраждали від голоду колишні Харківська і Київська області — теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська. На них припадає 52,8 % загиблих. Смертність населення тут перевищувала середній рівень у 8–9 і більше разів. У Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській областях рівень смертності був вищий середнього рівня у 5–6 разів, на Донбасі — у 3–4 рази. Фактично голод охопив весь центр, південь, північ та схід сучасної України.